

EINAR VANNEBO
 OLAV DUUN
 150 ÅR OG AKTUELL I VÅR TID

«Å lese Duun gjer oss klokare på oss sjølve, på folk ikring oss og på livet» skriv Duun-kjennaren Einar Vannebo i dette oversynet over det mange meiner er den største romanforfattarskapen i norsk litteratur.

Vannebo har vore direktør for Den internasjonale sommarskolen ved Universitetet i Oslo. Saman med Hans H. Skei redigerte han *Norsk Litterær Årbok* 1989-2002; han er dr. philos. på ei avhandling om Duun, og har vore prest i Den norske kyrkja.

No i 2026 er det 150 år sidan Olav Duun vart fødd. Samtidig er det 100 år sidan han *nesten* fekk Nobelprisen; det stod på ei røyst i Svenska Akademien. Den leiande Oslo-avisa *Aftenposten* hadde over heile førstesida 11. november alt kunngjort han som vinnar, men måtte dementere etter den endelege avrøystinga. Historikaren Oskar Albert Johnsen, som først nominerte Duun som nobelpriskandidat, samanliknar han med dei to norske diktarane som faktisk vart tildelt prisen i 1920-åra: «Han er en mester i naturskildring, lodder langt dypere i sjæleskildringen end Knut Hamsun, og har langt større umiddelbart skapende kraft i fantasien end Sigrid Undset». I 2015 heldt forfattaren Dag Solstad foredrag om Duun på Nasjonalbiblioteket i Oslo – i ein serie der samtidsforfattarar vurderte eldre forfattarskap som i si tid var toneangivande. Der hevdar Solstad at Duuns dikting i dag framstår som «fremmed, fjern og avleggs». Det utfordrar til å spørje: Har litteratur som for 100 år sidan vart rangert i nobelprisklasse, tapt seg så mykje? Kvifor lese Duun i dag?

Duun var fødd 21. november 1876 på øya Jøa på den verharde namdalskysten i Trøndelag. Han voks opp som odelsgut i ein bonde- og fiskarfamilie, arbeidde på heimegarden og rodde havfiske i ni vintrar før han 25 år gammal braut opp for å begynne på lærarskolen i Levanger. Han arbeidde så som lærar, først fire år i Trøndelag og frå 1908 i den vesle byen Holmestrand, ca. 70 km sørvest for Oslo; “enda eg var lite huga på læraryrke; det ga fritid, det var det einaste”, som han sjølv uttrykte det. «Fritida» brukte han til å skrive. Han debuterte i 1907, og sidan gav han nesten kvart år ut ei bok fram til han døydd i 1939 – fire novellesamlingar, to barnebøker og resten romanar. “Eg er fordømt (av meg sjølv) til livsvarig roman”, var hans eigen lakoniske kommentar. Så å seie alle bøkene skildrar natur, miljø og mennesketypar frå

*Olav Duun 1907.
Aschehougs bildearkiv.*

heimemiljøet hans i Namdalen, og den nynorske målforma hans er også sterkt farga av namdalsdialekten, mens stilen er inspirert av ein munnleg forteljartradisjon med underdriving, subtil humor og aforistiske uttrykk som hyppige verkemiddel. Det lokale er eit forråds-kammer som Duun ausar av både tematisk og språkleg, men det verkar som om han trong avstand frå opphavsmiljøet for å omforme stoffet til stor litteratur – eksilet var ein nødvendig føresetnad for den skapande krafta. Berre tre gonger besøkte han Jøa etter at han hadde busett seg i Holmestrand. Fram til 1927 heldt han fram i læraryrket – frå da av kunne han brødfø seg av den statlege diktarlønna han hadde mottatt frå 1923, og inntektene frå bøkene.

Debut i 1907

Debutboka til Duun, novellesamlinga *Løglege skruvar og anna folk*, står i tradisjonen frå heimstaddiktinga, som var sterk i norsk litteratur i åra rundt 1900. Den første romanen hans, *Marjane* (1908), er ei tragisk kjærleikshistorie, merkt av nyromantisk sentimentalitet. I *På tvert* (1909) loddar han djupare; den handlar om korleis den handikappa sonen til ei ugift kvinne på destruktivt vis kompenserer for vanlagnaden sin. «Da eg skreiv *På Tvert* hadde eg i høgda lese litt psykologi av W. James. Det gjekk enda eit tiår eller meir før eg las om og av Freud i tyske tidsskrift. Eg fann i grunnen ikkje noko som var farlig nytt der, om eg no ikkje trudde, eller trur, på alt», var Duuns nøkterne svar på spørsmålet om han var påverka av dei moderne psykologane. Likevel har Duun-tolkarar vist korleis ødipuskonflikt, umedviten seksualitet og regresjon kan vere nyttige nøklar for å lese verka som følgde, *Nøkksjølia*, *Hilderøya*, *Sigyn*, *Tre venner*, *Harald*, *Det gode samvite* og *På Lyngsøya*. I tolkingstradisjonen har bøkene frå denne perioden i høg grad også vore lesne som preludium til det som verkeleg vart gjennombrotsverket hans, og som gjorde han aktuell for nobelprisen, romansyklusen *Juvikfolke*.

Eit storverk i seks band

Juvikfolke (1918-23) er ei ættehistorie i seks band (*Juvingar*, *I blinda*, *Storbryllopp*, *I eventyre*, *I ungdommen*, *I stormen*). Den skildrar omforminga av det norske bondesamfunnet frå sjølvbergingssamfunn til pengesamfunn med handelsjordbruk og industrialisering; «det store hamskiftet» som historikarane kallar det. Hovudinteressa ligg likevel i det mentalitetshistoriske, medvitsutviklinga frå ætteegoisme til medmenneskeleg forplikting. Verket har blitt karakterisert som «ei psykologisk Noregs-soge». Det kom ut i same tidsperiode som andre monumentale historiske romansyklusar, Sigrid Undsets *Kristin Lavransdatter*, Kristofer Uppdals *Dansen gjennom skuggeheimen*, og vi kunne også legge til Johan Falkbergets *Christianus Sextus*. Til saman gir desse verka ei samla litterær framstilling av norsk historie, frå mellomalder gjennom den økonomiske og sosiale hamskifteprosessen til arbeidarreising og nytid.

Juvingar opnar med eit attersyn over opphavet til ætta. I korte sogestubar som i stilen liknar dei gamle islendingesogene, blir det fortalt korleis forfedrane, gammalkarane, ryddar garden i Juvika og legg normgrunnlaget for ætta. Det er tufta på ein vikingmoral med ein heroisk æreskodeks der sjølvheving, ættebyrgskap, makt og tru på eigen styrke er det sentrale. Dette blir ståande som eit ideal og ein målestokk for vurderinga av mennesket og menneskeverdet for seinare generasjonar. Per Anders, den siste av gammalkarane, målber alt dette, sjølv om han må gi tapt i ein dramatisk kamp mot den vonde, «han Svartmeisk», i naustet på «Løssi langnatt», altså lucianatta. Etter kvart

som juvikingane flytter inn i bygda, blir dei konfronterte med utfordringar som krev eit vidare normgrunnlag og større perspektiv. Bygdeleiaren Anders, hovudpersonen i *I blinda*, blir stansa enda meir ettertrykkeleg enn Per Anders i kraftutfoldinga og tvinga til refleksjon. Etter Anders si tid går det nedover med ætta, og botnpunktet blir skildra i den karnevalesske undergangsromanen *Storbrylloppe*.

Odin, den sentrale figuren i dei tre siste banda av syklusen, blir atter-reisaren som skal nytolke juvikingarven i møte med ei ny tid. Skapinga av Odin-figuren er eit ambisiøst prosjekt. Det Duun søker å gjere, er å spegle livskampen og medvitsutviklinga i heile slekta gjennom Odins individuelle medvitsutvikling. *I eventyre*, som skildrar oppveksten hans, er ei av dei sterkaste, varaste og mest innsiktsfulle barndomsskiltringane i norsk litteratur. Handlinga i *I ungdommen* er knytt til Odins kjærleiksliv og sosialisering. Duuns skildring av kjærleikens irrgangar og gleder både i dette verket og elles i forfattarskapen, loddar djupt. Det er ikkje utan grunn han har blitt karakterisert som lidenskapens diktar. I *I stormen* er det tilhøvet til bygda og samfunnsproblema som er sterkast framme. Odin er ordførar, altså bygdeleiar i ei ny, demokratisk tid, og har ein visjon om å arbeide fram konsensusorienterte fellesskapsløysingar i konfliktane han står oppe i, mens motmennene hans først og fremst har syn for særinteressene dei representerer. Striden mot den fremste av dei, eiterkveisa Lauris, bygger seg gradvis opp mot kulminasjonen i verket, holmgangsuppgjeret på kvelven av ein båt som har kantra i stormen. Dei er begge i båten, og kvelven kan bere berre ein av dei. I basketaket ute i bølgene blir Odin kasta fram og tilbake mellom aristokratiske haldningar og trua på den sterkaste sin rett med feste i juvikingarven, og meir humane haldningar i pakt med den nye tida. Han ser til sist medmennesket og potencialet for ei endring i fienden Lauris, og også at han sjølv ikkje kan leve vidare med tru på menneskeverdet om han dømmer motstandaren sin frå livet. Når Odin til sist overlet kvelven til Lauris, så han blir berga, omtolkar han juvikingkrafta og bruker den i teneste for humanitet og fellesskap, ikkje for å fremje ætta eller egne interesser. Dette er det «høneføttet» Odin legg til mentalitetsutviklinga i juvikætta.

Som alle historiske romanar har *Juvikfolke* også noko å seie om forfatta-rens samtid. Den vart utgitt like etter første verdskrigen, og krigen dannar eit bakteppe for verket. «Heile Europa over står ungdommen slik vegvill i dag, voner har brotna, og voner piner seg fram att, - og dei med skal vel brotne og bli mold for atter nye», seier Odin. Denne verdsbrannen som til fulle viste korleis potencialet for det vonde i mennesket kunne utfalde seg, utløyste ei verdikrise og leiting etter moralsk og åndeleg fotfeste. Moralske problem og utfordringar står sentralt i verka til dei såkalla nyrealistane, og for fleire av dei, som Duun, Undset, Uppdal og Falkberget, var den historiske romanen ein genre som innbaud til å ta opp slike tema.

Medmenneske-trilogien

Duuns neste hovudverk, trilogien *Medmenneske*, *Ragnhild* og *Siste leveåre* (1929-33), krinsar også kring moralske og eksistensielle dilemma. Ramma er som i *Juvikfolke* eit bondesamfunn i endring, men tidsspennet er kortare, frå rundt 1900 til 1915. Den unge kvinna Ragnhild freistar å mekle mellom og forsone den utagerande og manipulerande svigerfaren Didrik og den introverte og sårnæme ektemannen Håkon, som begge har planar om å legge eit vassfall i turbinrør og bygge eit moderne kvernbruk, og slik føre den nye tida inn i bygda. Didrik blir meir og meir utspekulert og infernalsk når utfallet av striden ikkje ser ut til å gå i hans favør. Her prøver Duun ut ei anna løysing i freistnaden på å stanse vondskapen i å utfalde seg enn han gjorde i *I stormen*, der Odin ofrar sitt eige liv for å berge Lauris. Da Didrik blir grenselaus i sine trugsmål mot Ragnhild for å få henne til å føye seg etter hans vilje, druser ho i desperasjon øksehammaren i hovudet på han. Etter mordet går ho inn i ei opprivande sjelekvide. Ho prøver å rettferdiggjere ugjerninga med at ho har berga Håkon frå eit fadermord, men må til slutt erkjenne at «det vonde drep du ikkje med øks». I andre bandet vender Ragnhild heim etter å ha sona fengselsstraffa for brottsverket, og ho kjenner seg atter kalla til å berge Håkon, som har utvikla seg til å bli ein ny eigenrådig Didrik. *Siste leveåre* skildrar Håkons kamp for å komme til rette med seg sjølv og med Ragnhild, som han heile tida har kjent seg underlegen overfor. Boka viser også korleis dei begge til sist maktar å nytolke livet, reise seg og gå vidare etter nederlaga sine.

Medmenneske har fått ein særegen status i trilogien. Denne boka er rikast på dramatisk spenning, og Ragnhilds drap på Didrik reiser paradoksale moralske og eksistensielle problem som grip tak i og aldri sluttar å engasjere lesaren. I samarbeid med teatersjef Knut Hergel ved Det Norske Teatret laga Duun sjølv i 1937 ein sceneversjon av romanen, og den er blitt ein klassikar i den nynorske teatertradisjonen. Det er likevel nødvendig å lese heile trilogien om ein skal få tak i det underliggande mytologiske mønsteret av synd og soning, fall og oppreisning, død og oppstode som verket er kalkert over. Ei framstilling av personar og situasjonar med kulturens grunntekstar som allusjonsramme nyttar Duun i fleire av verka sine, m.a. *Juvikfolke* og somme av romanane og novellene i den seine delen av forfattarskapen.

Bruken av brottsverk og straff som utløysande omdreiingspunkt for eksistensiell problematikk gjer det nærliggande å trekke liner mellom Duun og Dostojevskij. Duun, som sjeldan uttalte seg om eigen person, har vedgått at den russiske diktaren var ei inspirasjonskjelde for han. På spørsmål om kva bok som har gjort sterkast inntrykk på han, svarar han i ein enquête: «Det er Brødrene Karamasoff. Å seie at den boka har interessert meg, rekk ikkje til. Eg tykte ho slo meg i svime, og det var ikkje von om å komma seg meir». Inspirasjonen frå Dostojevskij er tydeleg ikkje berre i *Medmenneske*-

*Olav Duun i 1930-åra.
Foto: Wilse - Aschehoug
forlags bildearkiv.*

trilogien. *Ettermæle* (1932), som også handlar om eit mord, som det viser seg ikkje har skjedd, munnar t.d. ut i eit direkte intertekstuel ekko frå *Brødrene Karamasov*: «vi er alle medskyldige i alt som hender ikring oss».

Novelleforfattar også

I siste del av forfattarskapen framstår Duun på fleire måtar som ein formfor-nyar, ikkje minst når det gjeld genre. Han er jo først og fremst romanforfattar, men debuterte som nemnt med ei novellesamling og skreiv i alt fire slike. Likevel har novellisten i stor grad komme i skyggen av romanforfattaren. Dei to første novellesamlingane, *Løglege skruvar* og *anna folk* og *Gamal jord* (1911), er enkle folkelivsskildringar, skjemtesoger, sjølv om enkelte av dei tek opp tema og motiv som blir utfalda i større breidd seinare i forfattarskapen, t.d. konflikten mellom “den eine og dei andre”, individet og massen, avvika-ren og kollektivet. *Blind-Anders* (1924) er ein etterrakst etter *Juvikfolke*; her er den episke ursituasjonen ramme for gamle Anders, som fortel soger som krinsar om det å vere blind og å vere sjåande ikkje berre i fysisk forstand.

Først i *Vegar og villstig* (1933) står Duun fram som ein meister i kortprosa-genren. Dei enkelte novellene som handlar om vere på leiting og miste leia, er samtidig bundne saman, slik at kvar tekst kastar lys over dei andre. På same måte som dette samanbindande elementet er eit romanttrekk ved novellesamlinga, er fleire av dei seine romanane prega av ein novellestruktur. I *Ettermæle* går ungguten Brynjar rundt og spør ut den eine etter den andre for å finne sanninga om moras død. Kvart vitnemål er som ei frittståande novelle, og summen av dei viser kor samansett røynda er. *Gud smiler* (1935) er bygd opp som to langnoveller med to parallelle handlingar eller livsløp, som renn saman i siste kapitlet.

Siste romanar

Dei to siste romanane til Duun er skrivne på bakgrunn av den trugande samtidssituasjonen. *Samtid* (1936) handlar om ein bitter bygdekonflikt om eigarskapen til nokre holmar ute i fjorden, men den ytre striden blir ein katalysator for hovudpersonen, Agnar, sin eksistensielle kamp for å komme til rette med kreftene som avlar mistillit, fiendskap og hat. *Menneske og maktene* (1938), Duuns testamente som hans siste roman gjerne blir kalla, er også bygd opp som ei blanding av roman og novelle. Første kapitlet fortel om ein spådom om undergang som skal ramme Øyvære, eit lite samfunn ute i havgapet. I siste kapitlet veltar stormfloda inn og utraderer omtrent heile været. Dei fem mellomliggande kapitla, som kan lesast mest som frittståande noveller, fortel livssogene til nokre einskilte øyværingar. Dei har alle i sine personlege liv på ulike måtar vore i krisesituasjonar, og måten dei har handert krisene på, er avgjerande for korleis dei klarer seg når den ytre katastrofen rammar. Allegoriske lesingar av romanen har sett stormfloda som uttrykk for det politiske uveret som bygde seg opp i Europa og verdskrigen som truga. I dag kan det i lys av klimakrisa vere nærliggande å lese ein roman der havet stig som ein roman om havet som stig. Men verket kan også lesast frå eit meir allment perspektiv som utforsking av menneskets evne til å overleve i ekstreme situasjonar. Syndflodsmyten er den bibelske grunnforteljninga som gir resonnansrom både for dei individuelle livssogene og naturkatastrofen som raserer samfunnet deira. Den doble betydninga syndfloda har i den bibelske myten - undergang og atterreisning, har ho også i *Menneske og maktene*. Det sterkaste uttrykket for regenerasjon er at dei attlevande øyværingane dreg ut for å gjenreise været etter ragnarokket.

Duun døde 13. september 1939, tolv dagar etter at krigens ragnarokk braut ut. Som leiar i Den norske Forfatterforening la Sigrid Undset i gravferda ned krans på båra hans med «[t]akk til Norges største dikter», som ho uttrykte det.

Arven frå Duun

Så tilbake til spørsmålet eg reiste i innleiinga til denne artikkelen: Kvifor lese Duun i dag? Kva er arven etter Duun som gjer han stadig aktuell? Dag Solstad karakteriserte diktinga hans som «fremmed, fjern og avleggs». Det samfunnet Duun skildrar, kan nok høyre fortida til. Han fortel om arbeids- og driftsformer, sosiale og økonomiske tilhøve og reiskapar for jordbruk og fiske som minner oss om at vi les verk «preget av foreldelse», for igjen å sitere Solstad. Men det materielle er berre ei ramme for Duun. Forfattaren Arnulv Øverland gav ut ein kort monografi om Duuns verk så tidleg som i 1926 og skriv: «Forfatteren interesserer seg kun for de ting som skjer i det menneskelige sinn; men der er han kjent». Sigrid Undset utdjuvar dette i den nemnde talen ved Duuns bære: «for Duun var det som en kalder almindelige mennesker noe stort og respektinngydende, - hver og en av dem bar inni seg en hel verden på godt og vondt, endeløse muligheder for utholdenhet og svik, for ham var alle mennesker både fengslende løierlige og rystende store». Nettopp dette er etter mitt skjønn hovudgrunnen til å lese Duun i dag. Han formidlar eit sant, truverdig og djupt engasjerande bilete av mennesket *på godt og vondt*. Han viser mennesket i kamp og samspel - med seg sjølv, med sine medmenneske og med naturen. Menneskeskildring og naturskildring er intimt innvovne i kvarandre; naturen blir ofte brukt som ein spegel for menneskesinnet, og det gir eksepsjonell djupn og unikt spenn i framstillinga av mennesket. Innanfor ramma av eit lite lokalsamfunn tek Duun opp grunnleggande spørsmål av etisk, eksistensiell og religiøs karakter. Spørsmåla som blir reiste, munnar sjeldan ut i svar. Dei blir berre utgangspunkt for nye spørsmål. «Menneska er så laga at dei vil forstå. Først all verda og sia seg sjølv. Når ein så har stanga hovude imot veggen og ikkje forstår det grand, da råkar ein på det inste i seg: at ein vil tru på det ingen vil grunde ut», skriv han. Duuns framstilling av mennesket og mennesket sin lagnad endar ofte i paradokset: «Du spør meg kanskje om det er godt eller vondt å vera menneske? Veit du kva eg svarar da? Eg svarar *ja!*» Når ein les Duun, blir ein dratt inn i dette basketaket med dei grunnleggande spørsmåla, utfordringane og gåtene i livet. Ein blir aldri ferdig med personane hans; dei held fram med å engasjere og halde fast i ein. Dette tvingar lesaren til å tenke, reflektere og undre seg. Å lese Duun gjer oss dermed klokare både på oss sjølve, på folk ikring oss og på livet. Jamvel om Duun viser oss det motsetnadsfylte og skremmande i tilværet, endar han likevel ikkje i desillusjon og vonløyse. Sjølv kallar han seg «ein skamlig optimist i hjarte». Dikting som dreg lesaren inn i slike perspektiv, går aldri ut på dato. Derfor er 150-årsmarkeringa for Duuns fødsel eit ypparleg høve til å blåse støvet av bøkene hans og lese dei – på nytt eller for første gong.